

ТЮРКІЗМИ В ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Міграція з Алтаю в Південну Європу поліетнічних войовничих гунів, основу яких становили тюркські племена, спричинилася до перших масових поселень носіїв тюркських діалектів і мов на території сучасної України у IV-V ст. н. е., але мовних слідів їхнього перебування тут, зокрема в місцевій топонімії, майже не збереглося. Основними причинами такого стану є дві: 1) тогочасні (пізні) праслов'яни і тюрки ще не мали писемності, яка б дозволила зафіксувати вживані місцевим і прийдешнім населенням бодай найвідоміші власні географічні назви; 2) після занепаду гунської держави і зміцнення східнослов'янського Антського союзу тюркський вплив на формування місцевої топонімії протягом кількох наступних століть був мінімальним. Із певними застереженнями до імовірних тюркських рефлексів середини I тисячоліття н. е. в українській топонімії можна віднести основу слов'янізованої назви р. *Біянка*, що в сучасному Кіровограді, яка походить від тюрк. *бий* «повелитель, глава племені, вождь тощо» і *ян* «сторона, бік, навколишня місцевість». Вона має паралелі в Башкортостані та в Челябінській обл. Росії і може відбивати віддалений зв'язок з назвою алтайської р. *Бія* < *бай* / *бий* - «високий» (ЕСТУ: 53), з басейну якої гуни мігрували у свій час на захід. Щоправда, гідрооснова *Біян*- може бути і наслідком пізнішої тюркської адаптації давнішого слов'янського гідроніма з основою псл. **bijanъ* «битий, молочений, зруйнований; той, кого з силою виштовхнули назовні (про струмінь води)», утвореного як пасивний дієприкметник на **-janъ* від **bijati* < **biti* «бити»; пор. нижньонадніпрянське *віб'яний* «вибитий, штампований» (Лучик 1999: 32–36) і зх.укр. *бийнка*, *бієнка*, *біянка* «посудина для збирання масла» (Аркушин 1: 20), яке могло розвинути географічне значення «водойма, подібна до посудини; річка зі збитою бурхливою водою» і мотивувати назву невеликого водного об'єкта подібно до гідронімів *Макітра*, *Тіква* (див. ЕСТУ: 53).

Починаючи з IX-X ст. багатомісячні контакти тюркських племен і народів з корінним населенням Південної Русі широко відбилися в її топонімії, у якій тюркізми становлять одну з найчисельніших груп іншомовних географічних назв. Вони закріплювалися в місцевому мовленні протягом трьох основних періодів: 1) київськоруського (давньоукраїнського) — IX-XIII ст., коли точилася боротьба

* 04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2, Національний університет «Києво-Могилянська академія», к. 3, кімн. 203; vluchyk@meta.ua

між східними слов'янами й тюрками за степові землі України, Крим та північне узбережжя Чорного моря; 2) староукраїнського — XIV-XVIII ст., що в основному збігається з функціонуванням Запорозької Січі та її мирним і військовим протистоянням з Кримськотатарським ханством і Османською імперією; 3) новоукраїнського (сучасного) — XIX-XXI ст., упродовж якого активне творення тюркських топонімів обмежувалося переважно територією Криму, де проживають кримські татари, й незначною частиною Південно-Західної Одещини, де є нечисленні поселення гагаузів.

За свідченнями «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (ЕСЛГНПР), який охоплює поширені на території сучасної України топоніми XI – початку XIV ст., у Київській Русі (давньоукраїнський період) функціонувало близько півтора десятка відомих географічних назв з основами тюркського походження. Їхня етимологія відбиває актуальні мотиваційні ознаки в межах основних принципів номінації, а саме: властивості географічних об'єктів: ур. *Олыка* у Волинській землі < тюрк. *aloka* «ущелина, яр» (ЕСЛГНПР: 94); відношення до інших фізико-географічних чи створених людиною об'єктів навколишньої місцевості: р. *Каялы* в Половецькому полі, букв. «скеляста» (про узбережжя) < тюрк. *kaja/gaja* «скеля» + *-ly(y)* в релятивній функції (ЕСЛГНПР: 67–68); відношення об'єктів до людини чи людського суспільства (м. *Тьмутарокань*, *Т(ь)мутарокань* на Таманському півострові < **Тьмутаркань* < тюрк. *tamantarkan* «певний сан» з наступним приєднанням слов'янського посесивного суф. **-jь* < **-jo-* (Фасмер 4: 65); конотативні культурно-історичні або сакральні уявлення, які сформувалися на основі одного з попередніх принципів номінації: р. *Осколь* л. Сіверського Дінця, букв. «Сто річок» < тюрк. **Az kol*, де *az* «сто» — нумеративний член у сакрально-символічному значенні, а *gol* «рукав, відгалуження» (ЕСЛГНПР: 96), «озеро, річка»; пор. укр. топоніми *Стохід*, *Стонога*, *Стоколос*, *Сто могил*, що виникли за аналогічною образною ознакою (ЕСТУ: 365), актуальною і в інших індоєвропейських мовах (Шульгач 1998: 274).

Незалежно від походження топоніми як своєрідні знаки-символи окремих географічних об'єктів не потребують перекладу при вживанні носіями різних мов, що відрізняє їх від апелювативів і забезпечує їм вищу стійкість порівняно з загальними назвами. Однак відповідний переклад топонімів унаслідок міжмовних контактів східнослов'янських і тюркських племен подекуди мав місце. Зокрема, тюркська назва лівої притоки Дніпра *Єрель* (суч. *Оріль*) виникла наприкінці XII ст. як калька д.рус. *Оуголь* < *оуголь*, *оугълъ* з основою псл. **Qgъль* «місцевість між річками, що сходяться» (ЕСТУ: 234), «ріг, кут, закрут»; пор. тюрк. *airily* «кутастий» (ЕСЛГНПР: 58, 164), що є дієприкметниковою формою з первинним значенням «розділений» дієслова *airыл/airil* «розділятися, розходитися, утворювати кут» (ЕСТУ: 364).

На думку Ю. О. Карпенка, відбитий у гідронімі *Оугълъ* (тюрк. *Єрель*) образ малої батьківщини як «клин рідної землі між річками, що сходяться», який сформувався в середовищі давньоруських *угличів* (етнонім походить від топоніма *Оугълъ*), було перенесено спочатку в бас. р. *Ингул* (варіант *Angul* < псл. **Qgъль*),

пізніше (в козацьку добу) в межиріччя Дунаю та Нижнього Дністра, де закріпилася турецька калька назви *Буджак*, а також у місце останньої міграції їхніх нащадків на Прикарпатті, де вони заснували поселення з відповідною українською назвою *Куті* (< *кут* «вугол, тупик») і засвоїли територію *Покуття* (< *покуття* «місцевість по обидва боки кута, утвореного злиттям двох річок») (див. ЕСТУ: 78, 234, 297, 364–365, 383).

Явище давньорусько-тюркського калькування могло мати місце і в процесі формування назви р. *Молочна*, яка впадає в оз. *Молочне*, що в бас. Азовського моря: р. *Молочная* < *молочная* «мутна, подібна за кольором до молока» (ЕСЛГНПР: 89), хоч можливою є мотивація назви конотативним значенням «поживна, щедра на ресурси» (пор. д.рус. фолькл. *р'яки молочный, берега кисельный*) або антонімічною семантикою «чиста», навіяною південно-східними впливами; пор. давньоруську фіксацію тюркської назви р. *Сутьнь*, яка впадає в оз. *Молочне*, < тюрк. *süten* «молочна» (ЕСЛГНПР: 150), а також відповідну основу в тюркському фольклорі та в індійській міфології, де існує опозиція *молоко* «чистий» і *кров* «нечистий», «що певним чином могло відбитися і в гідронімній типології великих азіатських регіонів» (Железняк 1987: 48).

Основна маса тюркізмів закріпилася в топонімії України в козацьку добу XV–XVIII ст., коли в Південній Європі панувала Османська імперія. Як і раніше, такі географічні назви виникали за актуальними властивостями та ознаками самих об'єктів, їхнім відношенням до людей або до інших об'єктів, що зумовлено універсальністю відповідних принципів топонімної номінації, адже поза межами властивостей самих об'єктів, їхнього відношення до людей або інших об'єктів реальних мотиваційних ознак не буває. Зокрема, за внутрішніми властивостями географічних об'єктів постала етимологічно прозора назва суміжних р. і оз. *Аджиголь* у теперішній Одеській обл., яка мотивована основами *аджи* «киснути, бродити» і *гол/голь* < д.тюрк. *köl* «озеро, водойма» (ЕСТУ: 14–15), споріднена назва р. *Аджамка* л. Інгулу л. Пд. Бугу; *Аджинка* (1697), *Adžamka* (1880) (СГУ: 19; Лучик 1999: 24–25), в основі якої татарський або турецький дієприкметник *аджим/аджин* «зіпсований, прогірклий, скислий» (Радлов I/1: 525), що походить від д.тюрк. *аї-* «киснути, бродити» (ДТС: 4); слов'янський суфікс *-к(а)* в релятивній функції приєднано пізніше. Гідронім виник за актуальною для степових річок ознакою «вода, що гірчить, кисла, зіпсована тощо». Його структурні варіанти пояснюються у зв'язку з поширеним у діалектах тюркських мов чергуванням суфікса *-н/-м-* і голосих *-и/-а-*, що постали на основі давньотюркського дифтонга [ya]. Основа *Аджи-* наявна в багатьох гідронімах півдня України.

Частина тюркізмів увійшла в топонімію України не безпосередньо від носіїв тюркських мов і діалектів, а завдяки онімізації запозичених з відповідних джерел апелятивів, які давно були засвоєні носіями української та інших слов'янських мов. Таке закріплення географічних назв відбувалося навіть на територіях, де тюркський вплив був менш відчутним, ніж на півдні та сході України. Прикладом цьому є топоніми *Майдан* у Західній Україні, які називають: 1) с-ще міськ. типу, Міжгірський р-н Закарпатської обл.; відоме з XVI ст. (ГЕУ 2: 315); 2) пагорби в

Українських Карпатах на Івано-Франківщині (Габорак: 222). Ці назви виникли внаслідок онімізації апелятива *maidán* «площа», діал. «лісова галявина; стародавня могила, розкопана зверху; рівне поле, низина, оточена лісом або будівлями», «смолярня», який запозичено з тюркських мов, де *maidan* «вільне, рівне місце» походить від перс. *meidan* «площа, арена» або від араб. *maydān* «віддаль; обсяг, царина; місце для гри» (ЕСУМ 3: 361). Численні топоніми з основою ГТ *maidán* поширені в тюркських, іранських, слов'янських, кавказьких, арабських мовах на відповідних територіях Євразії (Мурзаев: 358–359); пор. сучасний урбанонім *Майдан Незалежності* в Києві, який став символом демократичної України.

Універсальним для різних мов є протиставлення об'єктів номінації за ознаками «білий, світлий, добрий» і «чорний, темний, поганий». Топоніми, особливо гідроніми, з відповідними основами поширені в усіх слов'янських і неслов'янських мовах. Зокрема, тюркізми з подібними мотиваційними ознаками закріпилися і в українській мові. До таких належать гідроніми *Аксу* — 1) ручай, л. Улу-Узеню бас. Чорного моря поблизу м. Алушти в Криму (СГУ: 20); 2) річка, назва Пд. Бугу в записах П. Маштакова (СГУ: 423), що виникли як композити на основі словосполучення, яке містить корінь *ак* з етимологічною семантикою «текти», пізніше — «білий», і *су* «вода», буквально «вода, що тече» (Мурзаев: 42). Стосовно гірських річок у Середній Азії, Азербайджані та інших краях, які мають прісну воду, відбулося переосмислення гідрооснови «біла, чиста вода» (Мурзаев: 43–44), що внаслідок міграцій зі сходу могло позначитися і на назвах українських водних об'єктів з проточною водою. Цьому сприяло одне із значень основи *ак* «білий, чистий» (Севортян: 116–117), яке в гідронімії зазнало подальшого семасіологічного переходу «білий, світлий» → «річка», зумовленого зоровим враженням; пор. аналогічне явище в європейській гідронімії, що зокрема відбулося в назві р. *Ліба* (< псл. **Alba*) в бас. Прип'яті, пол. *Elba*, нім. *Elba* (Шульгач 1998: 35).

Протилежну мотиваційну ознаку відбивають тюркські топоніми з основою *кара-* «чорний, темний», наявною, зокрема, в назві р. *Карасівка* п. Салгиру бас. затоки Сиваш на західному березі Азовського моря в Криму; *Карасовка*, *Кара-Су* (1867) (СГУ: 240). Зазначений гідронім у сучасній формі є хрестоматійним прикладом наслідку народної етимології, зумовленої слов'янізацією за допомогою *-івка* незрозумілого іншомовного утворення *Кара-Су* під впливом асоціативного зв'язку з широко вживаною назвою риби *карась* за надуманою мотиваційною ознакою «річка, в якій водяться карасі». Насправді ж гідронім виник за кольоровою ознакою річки як композит на основі тюркського *кара* «чорний», можливо, «темний, джерельний» і *су* «вода». На відміну від тюркських мов, у яких прикметник *кара* «чорний» має як негативне, так і позитивне переносне (географічне або сакральне) значення, в українській мові *чорний* уживається лише з негативною семантикою, яка відбилася в багатьох топонімах.

Дискусійна етимологія деяких тюркських топонімів, що постали за внутрішніми ознаками об'єктів, може набути конкретизації завдяки їх зіставленню з суміжними українськими назвами. Так, назви рр. *Кагарлік* у басейні Синюхи л. Пд. Бугу в Кіровоградській обл.; *Кагарлыкь* (1705) і в басейні Дніпра в Київській

обл.; *Кагарлыкь* (1890); пор. м. *Кагарлик* на річці (СГУ: 226) мають явно тюркське походження, але загальноприйнятого пояснення їхнього походження в науковій літературі не було вироблено. З огляду на взаємодію суфікса *-lyk* у релятивній функції переважно з іменними основами топонім етимологізували як утворення від: 1) *karga* «ворон»; 2) *карга* «валун; накопичення валунів»; 3) *карга, корга* (монг. *харга*) з узагальненим значенням «кам'яниста річка»; 4) *карга* «тростник, тростниковий» (огляд див.: Лучик 1999: 39–40). Імовірнішим є виникнення гідронімів за допомогою суфікса *-lyk* від д.тюрк. *kögär* «робитися синім, блакитним» (ДТС: 312), про що свідчать семантичні, словотвірні та фонетичні аргументи, а саме: 1) назви рр. *Кагарлік* поширені в лісостеповій місцевості, де скупчені слов'янські гідроніми з основою *Син-* (< *синій*), яка вказує на блакитний колір прісної води, придатної для вживання; 2) зі словотвірного погляду дослідники відзначають, що в тюркських мовах і діалектах поширені віддіслівні топоніми на *-ly/-li, -lyk/-lik*, які, очевидно, пройшли через дісприкметникове посередництво (Донидзе 1964: 41); 3) гідроніми *Кагарлік* на території України не мають жодного варіанта, який би засвідчив метатезу основи апелятивів *карга, корга*, що досі вважалися ймовірними твірними словами для назв річок.

Найбільше топонімів утворено за відношенням позначуваних об'єктів до інших (найчастіше суміжних) фізико-географічних чи створених людиною реалій навколишньої місцевості: *Ташлик* — 1) річка, л. *Чорного Ташлика* л. Синюхи л. Пд. Бугу (ГЕУ 3: 266); 2) балка, л. Мокрої Волновахи п. Кальміусу, впадає в Азовське море; *Каменная* (1892) (СГУ: 556) — гідроніми постали як тюркські назви внаслідок онімізації відносного прикметника із суфіксом *-lyk* й основою апелятива *таш* «камінь; скеля; підвищення; гора» < д.тюрк. *таш* «камінь» (Мурзаев: 547) (усього в Україні зафіксовано близько півтора десятка назв річок з компонентом *Ташлик*); м. *Кілія* в Одеській обл. (АТП: 328) має назву, яка виникла шляхом онімізації прикметника на *-ли/-лі, -лий/-лій* з основою ГТ *кил, кіл* «гірська порода, різновид вибільних глин у Криму і на Кавказі», що в українській мові є запозиченням з турецької, де *kil* походить від перс. *gel* «глина, болото, багнока» (ЕСУМ 2: 432); семантика ГТ відбиває характер ґрунту в навколишній місцевості, а закінчення *-я* має слов'янську граматичну природу.

За відношенням до людини продовжували виникати насамперед ойконіми, адже населені пункти активно створювалися людьми і для людей. Так, м. *Ізмаїл* в Одеській обл. (АТП: 328), яке з 1812 до 1856 р. належало Туреччині [ЕУ 3: 858], має назву, що виникла внаслідок трансонімізації турецького чол. імені *Ismail*, яке було означенням в ізафетній конструкції з опорним номенклатурним іменем *аул, кой* чи іншим зі значенням «поселення»; у східнослов'янському мовному середовищі твірний антропонім вимовляється як *Ізмаїл*, рос. *Измаил* на місці вихідного грецького *Ἰσμαήλ* з давньоєврейськими витоками (Фасмер 2: 122). У турецьку мову особове ім'я могло проникнути з арабської (Димитрова-Тодорова 2006: 382); пор. м. *Ісмаїлія* в ОАР, назване за іменем турецького віце-короля Єгипту *Ісмаїла-паші* (Никонов: 162). Припущення Ю. О. Карпенка про те, що тюрк. *Ismail* — це перетворене під антропонімним впливом давніше слов'янське *Смил, Сміл*

(Карпенко 1977: 190), виглядає цілком аргументованим з огляду на існування на місці *Ізмаїла* поселення зі слов'янською назвою, в основі якої псл. **smol-* «смола; чорна земля» (ЕСТУ: 231), ще задовго до появи тут турків, а також на регулярне протетичне [i] в турецькій мові перед звукосполученням приголосних на початку слова; пор. слов'янське *Стамбул* і турецьке *Istanbul*.

3-поміж топонімів, що виникли за відношенням до людини, досить поширеними в тюркських мовах є відетнонімні назви, які вказують на зв'язок географічних об'єктів з відповідними племенами чи народами. Таку ознаку опосередковано відбиває ойконім *Печеніги* в Чугуївському р-ні Харківської обл., відомий з 1646 р. (ГЕУ 3: 27). Очевидно, він мотивований давньоруською назвою території *Печенъги*, місц. *Печенізьке поле*, яку до XII ст. заселяли відповідні тюркські племена, що мали самоназву з основою д.тюрк. *bečänäk* «печеніги» (ЕСТУ: 375–376). З огляду на відносно пізню фіксацію ойконіма ймовірною є його мотивація відетнонімним антропонімом *Печеніг(a)*, який відбився в деяких топонімах України (Яцій 2007: 355–356).

Одним із яскравих прикладів творення топонімів на основі конотативних культурно-історичних або сакральних уявлень є тюркська назва р. *Бéшка* п. Інгульця п. Дніпра (СГУ: 47), яка виникла поєднанням числівника *bes/beš* «п'ять» і ГТ *kaja* «скеля» (Карпенко 1989: 126) за ознакою «річка зі скелястими берегами». Але числівник *bes/beš* «п'ять» має також сакральну семантику в мусульман, у топонімії яких він використовується у переносному значенні «богом дана множинність, святе число», що насамперед відбилося в зазначеному гідронімі; пор. релігійне *п'ять світів, п'ять класів, п'ять елементів буття: золото, дерево, вода, земля, вогонь; п'ять видів членів тіла, створені богом* (ДТС: 96–97), гідроніми *Бестáш, Беш-Байрáк, Бештерек* (СГУ: 47), переважно південноукраїнські ойконіми *П'ятихáтки*, які утворені під культурно-історичним впливом контактних тюркських народів. Українізація складеної назви **Беш кая* шляхом її трансформації в композит *Бешка* через стадію **Бешкая* відбулася, очевидно, в козацькому середовищі XVI–XVIII ст. унаслідок аналогії до високопродуктивних у цей період топонімів на *-к(a)* (Лучик 1999: 31–32).

Тісні контакти українців і росіян з тюркськими народами та племенами на півдні України можуть ускладнювати етимологізацію топонімів з огляду на відсутність чітких ознак їх виникнення в тому чи тому мовному середовищі. Відповідно проблемним може бути не лише визначення мовної належності топоніма, а й достовірне встановлення принципу та мотиву номінації географічного об'єкта. Наприклад, досі залишається остаточно не з'ясованим походження хороніма *Крим* — назви *Крiмського пiвóстрова*, що на заході та півдні омивається Чорним морем, а на північному сході — Азовським, територія колишньої Кримської обл., нині Кримська АР України (ГЕУ 2: 228–234). Були спроби пояснити хоронім на слов'янському ґрунті у зв'язку з *крома* «границя, межа», *кремiнь* (Никонов: 217), пізніше — *Крым* з *Кырма* < *Кьрта* < псл. **Кьрта* < **кьрт-* < і.е. (*s*)*kṛ-* «гнути, згинати; кривити; крутити, вертiти», у рефлексі якого відбулася метатеза *Кырма* > *Крым* (Козлова 1997: 297]; пор. у зв'язку з цим мікротопонім

*Крим*ок на Чернігівщині (Черепанова: 152) та інші переважно поліські утворення з основою *крим*-. Але історія цього топоніма не підтверджує його праслов'янського чи навіть давньоруського походження. У документах *Крим* уперше згадується в XIII ст., коли на півострові володарювали монголо-татарські племена й турки. Ця назва з'явилася на позначення колишнього м. *Салхат* у формі *Eski Qirim*, *Ескі Крим*, а в мові українців і росіян — *Старий Крим*. Із часом опорний компонент ойконіма *Крим* поширився на весь Кримський півострів і став його основною назвою (ГЕУ 2: 217; Суперанская 1995: 97; Бушаков 2003: 32]. Отже, найімовірнішим джерелом топоніма є якась східна (очевидно, одна з тюркських) мова. Припускають, що твірним могло бути тюрк. *кырым* «рів, вал» з огляду на те, що вузький перешийок, який відділяє півострів від материкової України, був перекопаний рвом (пор. *Переко́пський перешийо́к*), що має монгольський відповідник *херем* «фортечна стіна, вал» [Никонов: 217], або тур. і кр. тат. *ка́рім* «милостивий» (Радлов II/2: 1097). Є й інші ймовірно твірні тюркські основи, але всі вони мають два відкриті склади, перший з яких не міг перетворитися у звукосполуку *Кр*- у панівному кримськотатарському й турецькому мовленні.

Системно проаналізувавши топоніми й антропоніми з «неповноголосною» основою *Крим*- (ойконіми *Крымча*, *Крым-Шибань*, *Крым Эли* в Криму, *Крым* у Малій Азії, антропоніми *Крым*, *Кърым* у караїмів, *Крымса* в туркменів, *Крымхожа* в узбеків-кипчаків, *Крымтаевы* у кримських мурз), дослідники підтверджують південно-східні (очевидно, поширені аж до українського полісся як караїмські) впливи на виникнення назви і припускають, що її основа є генонімною, тобто була родовим іменем (Суперанская 1995: 97–98); пор. тюркські етніміми *крымса* «туркмени», *крымхожа*, *крымходжа* «узбеки (кипчаки)» (Лезина-Суперанская 2: 257).

Ще одним прикладом складної взаємодії контактних української та російської мов, з одного боку, з тюркськими мовами, з іншого боку, є згадуваний гідронім *Ингу́л*, який з приблизно однаковою імовірністю міг виникнути в тому чи тому мовному середовищі. Річка *Ингу́л* л. Пд. Бугу, яка протікає в Кіровоградській і Миколаївській обл., має варіанти назви *Инкгу́ль*, *Ингу́ль* (1697), *Великий Ингу́ль* (1705), *Angul*, *Angulet Wielki*, *Ингу́ль* (1917) (СГУ: 222). Сучасна форма гідроніма *Ингу́л*, очевидно, є тюркською фонетичною адаптацією праслов'янської або східнослов'янської назви **Qgъľь*, утвореної семантичним способом від ГТ **Qgъľь*, д.рус. *угъль*, *уголь* «місцевість між річками, що сходяться» (Трубачев 1968: 206; Карпенко 1989: 43–53; Лучик 1996: 132–134). Носова вимова етимологічного *Q*- у тюркському мовленні передалася як *In*- або *An*-, а лабілізований *-o-* в основі розвинувся у голосний вищого піднесення *-u-* внаслідок аналогії до тюрк. *göl*, *зул* «озеро»; пор. похідний від **Qgъľь* давньоруський етнімім IX ст. *угличи* (< **Qgъľitje*) (Лучик 1996: 132–135). Імовірно є тюркське походження гідроніма від *ängäl* «тихий, лінійний», що відбиває характер течії степової річки, або від *in* «печера» чи *än*, *in*, *en* «широкий» і *gol* «озеро» (Фасмер 2: 131).

У посткозацьку (сучасну) добу суспільно відомі тюркські топоніми з'явилися рідко, бо тюркський вплив на географічні назви зберігався лише в слов'янізова-

ному Криму, де продовжували виникати топоніми здебільшого кримськотатарського походження, та в Болградському районі Одеської обл., де проживає незначна частина гагаузів. Але в радянські часи на цих територіях, як і в усій Україні, більшість іншомовних назв (переважно ойконіми та урбаноніми) з ідеологічних міркувань було вольовим способом замінено на російські, тому тюркізми в топонімії останнього періоду є непродуктивними (відносно активно вони творяться в мікротопонімії відповідних регіонів). До відомих тюркських утворень середини ХІХ ст. належить назва м. *Джанко́й* у Криму (ГЕУ 1: 318), яка виникла за внутрішніми ознаками поселення способом основоскладання тур. *джан* < *я́ні* «новий, молодий» (Радлов III/1: 329) і кр.тат. *кой* «село, поселення» (Мурзаев: 282).

Отже, проникнення і функціонування тюркізмів у топонімії України протягом різних історичних періодів залежало від інтенсивності відповідних міграційних та колоніальних процесів, наслідком яких і були тюркомовні вкраплення в місцеву пропріальну лексику. Вони, як і автохтонні топоніми, виникали за трьома універсальними принципами: 1) за відношенням до людини; 2) за відношенням до інших об'єктів; 3) за внутрішніми властивостями та ознаками самого географічного об'єкта. Природні географічні назви тюркського походження в основному були адаптовані українською мовою та зберігаються здебільшого без істотних змін за природними об'єктами (річками, горами, урочищами, озерами і т. ін.), а в системі назв об'єктів, створених людьми (вулиць, поселень тощо), вони переважно були замінені радянськими меморіальними або іншими східнослов'янськими топонімами.

Джерела

- Аркушин — АРКУШИН, Григорій Л. *Словник західнополіських говірок: у 2-х т.* Луцьк: Вежа, 2000.
- АТП — *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року* (1973). Упоряд. Д. О. Шелягін. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1973.
- Габорак — ГАБОРАК, Мирослав: *Назви гір і полонин Івано-Франківщини: словник-довідник.* — Вид. 2-е, доп., уточн. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008.
- ГЕУ — *Географічна енциклопедія України: В 3-х т.* Відп. ред. О. М. Маринич. Київ: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989–1993.
- ДТС — *Древнетюркский словарь.* Ленинград: Наука, 1979.
- ЕСЛГНПР — *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* Гол. ред. О. С. Стрижак. Київ: Наук. думка, 1985.
- ЕСТУ — ЛУЧИК, Василь В.: *Етимологічний словник топонімів України.* Київ: ВЦ «Академія», 2014.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови: В 7-ми т.* Гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наук. Думка, 1982–2012.
- ЕУ — *Енциклопедія українознавства: В 10-ти т.* Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шеченка, 1993. Т. 3.

- Лезина-Суперанская — ЛЕЗИНА, Ирина Н./Александра В. СУПЕРАНСКАЯ: *Ономастика: словарь-справочник тюркских родоплеменных названий: в 2-х ч.* Москва: ИНИОН РАН, 1994.
- Мурзаев — МУРЗАЕВ, Эдуард М.: *Словарь народных географических терминов.* Москва: Мысль, 1984.
- Никонов — НИКОНОВ, Владимир А.: *Краткий топонимический словарь.* Москва: Мысль, 1966.
- Радлов — РАДЛОВ, Василий В.: *Опыт словаря тюркских наречий: В 4-х т.* Санкт-Петербург: ИАН, 1893–1911.
- СГУ — *Словник гідронімів України.* Київ: Наук. Думка, 1979.
- Севортян — СЕВОРТЯН, Эдуард В.: *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные.* Москва: Наука, 1974.
- Фасмер — ФАСМЕР, Макс: *Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереотип.* Москва: Прогресс, 1986–1987.
- Черепанова — ЧЕРЕПАНОВА, Евгения А. *Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья.* Сумы: Сумский государственный педагогический институт им. А. С. Макаренко, 1984.

Список літератури

- БУШАКОВ, Валерій А. (2003) *Лексичний склад історичної топонімії Криму.* Відп. ред. В. С. Рибалкін. Київ: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ.
- ДИМИТРОВА-ТОДОРОВА, Ліляна (2006) *Местните имена в Поповско.* Софія: Акад. изд-во «Проф. Марин Дринов».
- ДОНИДЗЕ, Гайоз И. (1964) «Глагольные топонимы в тюркских языках.» *Топонимика Востока: Новые исследования.* Ред. Г. А. Давыдова. Москва: Наука, 39–46.
- ЖЕЛЄЗНЯК, Ірина М. 1987 *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя.* Київ: Наук. думка.
- КАРПЕНКО, Ольга П. (1989) *Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпряниці.* Київ: Наук. думка.
- КАРПЕНКО, Юрий А. (1977) «Топонимы болгарских сел Одесской области (вопросы топонимического взаимодействия языков).» *Историческая ономастика.* Отв. ред. А. В. Суперанская. Москва: Наука, 189–208.
- КОЗЛОВА, Раиса М. (1997) *Структура праславянского слова: Праславянское слово в генетическом гнезде.* Гомель: Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины.
- ЛУЧИК, Василь В. (1996) *Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.* Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. В.К.Вииниченка.
- ЛУЧИК, Василь В. (1999) *Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.* Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. В.К.Вииниченка.

- ТРУБАЧЕВ, Олег Н. (1968) *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*. Москва: Наука.
- ШУЛЬГАЧ, Віктор П. (1998) *Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)*. Київ: Інститут української мови НАН України.
- ЯЦІЙ, Василь О. (2007) «Ойконімія Коломийського району Івано-Франківської області (матеріали до історико-етимологічного словника) II.» *Студії з ономастики та етимології*. В.П. Шульгач (відп. ред.) та ін. Київ, 351–365.

Анотація
ТЮРКІЗМИ В ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Багатівкові контакти тюркських племен і народів з корінним населенням України широко відбилися в її топонімії, у якій тюркізми становлять одну з найчисельніших груп з-поміж іншомовних географічних назв. Вони закріплювалися в місцевому мовленні протягом трьох основних періодів: 1) київськоруського (давньоукраїнського) — IX-XIII ст. (ур. і р. *Єрель* < тюрк. *airili/airylы* «розділений», калька д.рус. *Оуголь* < *уголь* «кут; клин землі між річками, що сходяться»); 2) староукраїнського — XIV-XVIII ст. (терит. *Буджак* < тур. *budžak* «вугол»); 3) новоукраїнського (сучасного) — XIX-XXI ст. (м. *Джанкой* < тур. *джан* «новий» і *кой* «село, поселення»). Етимологія тюркських топонімів відбиває: внутрішні властивості географічних об'єктів (р. *Адзиголь* < *аджи* «киснути, бродити» і *гол/голь* «озеро, водойма»); відношення об'єктів номінації до інших (переважно суміжних) реалій навколишньої місцевості (м. *Кілія* < *кіл* «різновид вибільних глин» + суф. *-лі/-лій* у релятивній функції); відношення об'єктів до людини (м. *Ізмаїл* < чол. ім'я *Ismail* як колишній атрибутив в ізафетній конструкції). Похідні кожного з цих принципів номінації можуть виражати конотативне значення, пов'язане з культурно-історичними цінностями або сакральними уявленнями (р. *Бешка* < тюрк. *bes/beš* «п'ять», сакральне значення «богом дана множинність» і *каја* «скеля»), які могли проникати і в контактне українське мовлення (пор. назву м. *П'ятихатки*, що виникла під тюркським культурологічним впливом). В останній (сучасний) період тюркський вплив на географічні назви зберігався головним чином у слов'янізованому Криму, де з'являлися топоніми здебільшого кримсько-татарського походження, але в радянські часи на півострові, як і в усій Україні, більшість іншомовних назв (переважно ойконіми та урбаноніми), у тому числі і тюркських, була вольовим способом замінена.

Ключові слова: тюркізми, Україна, топоніми, етимологія, географічні назви, апелатив, історико-етимологічний

Abstract
TURKISMS IN THE TOPONYMY OF UKRAINE:
HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL ASPECTS

The centuries-old contact of Turkic tribes with the native population of Ukraine is broadly reflected in Ukrainian toponymy where Turkisms are one of the largest groups among foreign place names. They embedded into the native speech during three main periods: 1) the Kievan Rus (Ancient Ukrainian) period – 9–13th century (ravine and river *Yeriel*; < Turkic *airily/airyly* ‘divided’, Old Russian calque *Оуголь* < *уголь* ‘angle; land wedge between converging rivers’); 2) the Old Ukrainian period – 14–18th century (territory of Budzhak < Turkic *budzhak* ‘angle’); 3) the New Ukrainian (Modern) period – 19–21st century (city of *Dzhankoy* < Turkic *džhan* ‘new’ and *koy* ‘village, settlement’). The etymology of Turkic toponyms reflects the following: inherent properties of geographical elements (river *Adzhyhol’* < *adzhy* ‘sour, ferment’ and *hol/hol’* ‘lake, water body’); relations of the elements denoted to other (mainly adjacent) surrounding elements (city of *Kiliya* < *kil* ‘sort of bleaching clays’ + suffix *-li/-liy* in relative function); relation to people (city of *Izmail* < male name *Ismail* as former attributive in the Ezafe construction). Derivatives of each of these toponymic principles may be used to express cultural and historical values or religious aspects (the river *Beshka* < Turkic *bes/beş* ‘five’, sacred meaning ‘god given plurality’ and *kaja* ‘rock’) that may permeate Ukrainian contact speech (compare the name of the town *Pyatykhatky* that came into use under the Turkic cultural influence). In the last (Modern) period, the Turkic influence on the geographical names remained mainly in Slaviced Crimea where the toponyms were for the most part of Crimean Tatar origin. However, in the Soviet time the majority of foreign names (principally oikonyms and urbanonyms), including Turkic ones, on the peninsula as well as in the whole of the Ukraine were deliberately changed.

Keywords: Turkisms, Ukraine, toponyms, etymology, geographical names, appellative, historical-etymological studies

Povzetek
TURCIZMI V TOPONIMIJI UKRAJINE:
ZGODOVINSKO-ETIMOLOŠKI VIDIK

Večstoletni stiki turko-tatarskih plemen in narodov s prvotnim prebivalstvom Ukrajine so se v precejšnji meri odrazili tudi v njeni toponimiji. Turcizmi predstavljajo eno najštevilnejših skupin med tujejezičnimi zemljepisnimi imeni. V lokalnem govoru so se ustalili v treh osnovnih obdobjih: 1) kijevskoruskem (protoukrajinskem) – 9–13. stol. (reka *Єрель* < tur. *airili/airyly* ‘razdeljen’, kalk strus. *Оуголь* < *уголь* ‘kot; zemljišče v obliki klina med dvema rekama, ki se stekata’); 2) staroukrajinskem – 14.–18. stol. (honomim *Буджак* < tur. *budžak* ‘vogal, kot’); 3) novoukrajinskem (sodobnem) – 19.–21. stol. (mesto *Джанкой* < tur. *džan* ‘nov’ in *koy* ‘vas, naselje’). Etimologija turko-tatarskih toponimov odraža: notranje lastnosti geografskih objektov (reka *Аджиголь* < *adži* ‘kisasi

se, vreti' in *gol/gol* 'jezero, vodni zbiralnik'); odnos poimenovanih objektov do drugih (navadno bližnjih) realij okolice (mesto *Кілія* < *kil* 'vrsta belilne gline' + sufiks *-li/-lij* v oziralni funkciji); odnos objektov do človeka (mesto *Ізмаїл* < os. i. *Ismail* kot nekdanji prilastek v t.i. izafetni konstrukciji). Izpeljanke vsakega od teh principov nominacije lahko izražajo konotativni pomen, povezan s kulturno-zgodovinskimi vrednostmi ali sakralnimi predstavami (reka *Бѣука* < tur. *bes/beš* 'pet', sakralni pomen 'od boga dano množstvo' in *kaja* 'skala'), ki so lahko prodirali tudi v kontaktni ukrajinski govor (prim. ime mesta *Пятихатки*, ki je nastalo pod turko-tatarskim kulturološkim vplivom). V zadnjem (sodobnem) obdobju se je turko-tatarski vpliv na zemljepisna imena ohranjal predvsem na slovaniziranem Krimu, kjer so se pojavljali toponimi pretežno krimskotatarskega izvora, vendar je bila v sovjetskem obdobju na polotoku, tako kot v vsej Ukrajini, večina tujejezičnih imen (predvsem naselbinska imena in imena mestnih predelov), med njimi tudi turko-tatarska, administrativno spremenjena.

Ključne besedes: turcizmi, Ukrajina, toponimi, etimologija, zemljepisna imena, občna imena, zgodovinsko-etimološko raziskovanje